

Bəhrəm Cəfər oğlu Məmmədov¹
NƏSİMİ POEZİYASINDA ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Azərbaycan dilçiliyində çoxmənalılığın səciyyəvi cəhəti belə göstərilir ki, çoxmənalılıq yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Şübhəsiz ki, ilkin mənaya bağlılıq çoxmənalılığın əsasında dayanır. H.Ə.Həsənova görə, çoxmənalılığın yaranmasında əsas amillərdən biri də məcazlaşmadır.(1, s. 37).

“Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır.Bir məvhumun müxtəlif mənə çalarlılığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemik sözlər deyilir.”(2,s.16).

Nəsimi şeirlərində sözün çoxmənalılığı xüsusilə seçilir. Bu, ilk növbədə onunla bağlı idi ki, Nəsimi öz yaradıcılığında dövrünün canlı xalq dilindən istifadə edirdi. Təsadüfi deyil ki, canlı xalq dilində sözün çoxmənalı olması daha xarakterikdir. Burada S. Cəfərovun bir fikrini xatırlamaq yerinə düşür: “Sözlərin çoxmənalılığı görünür ki, türk dillərində hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu isbat edir”(2,s.16). Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili türk dillərindən biri kimi XIV əsrdə artıq sabitləşmiş, poeziya dili kimi işlənirdi o zaman müəllifin fikirləri yerinə düşür. Azərbaycan dilinin tarixi köklərini tədqiq edən professor Nizami Xudiyevin qeyd olunan dövrə aid elmi araşdırması bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində ümümtürk leksikanın (müxtəlif türk dilləri üçün müştərək olan sözlərin) mövqeyi yüksəkdir-bu tamamilə təbii,ona görə ki, artıq qeyd olunduğu üzrə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili qədim türk ədəbi dilinin bilavasitə varislərindən biridir.”(3, s.187).

İ.Nəsimi, həqiqətən də, türkün sözünü deyirdi.Onun sözü xalqa ünvanlanmışdı, sözünün canı ayrı idi. Buna görə də onun qəzəllərində bəzən bir beyt daxilində çoxmənalılıq təşkil edən sözlərə rast gəlirik:

*Şol tamam ayın üzündən rəf oldu niqab,
Zülmətin dövrünü keçdi,zahir oldu afitab.*(4, s.22).

Nümunədən də göründüyü kimi “üz”ayın üzü mənasında işlənib,məcəzi mənədadır, həmin qəzəlin digər beytində isə “üz” həqiqi mənədadır.

*Ey üzün həmrə gülündən lələnin camində mey,
Bey gözüün sevdalarından nərgizin gözündə xab.*(4, s.22).

Deməli, birinci beytin ilk misrasında məcəzi mənəli “üz” ikinci beytin ikinci misrasında isə həqiqi mənədə işlənibdir. Həmçinin son misradakı ilk işlənmiş “göz” sözü həqiqi, ardınca isə “nərgizin gözündə” məcəzi mənədə işlədilmişdir.

*Eşqi-rixun təriqidir dari-sələmətin yolu,
Mənzilinə qaçan irir kim ki bu yolda tayinə* (4, s.37). Bu beytdə işlənmiş “dari-sələmət yolu” və “mənzilə gedilən yolun” çoxmənalılıq təşkil etməsi diqqəti cəlb edir.

“Nə fəidə” qəzəlində isə fars mənşəli şəkər sözünün çoxmənalılığı ilə rastlaşırıq:

*Tutidürür bu şəkərin dadını,ləzzətini bilən,
Qarğa nədə bu gülşəni, zağə şəkər nə fəidə.*(4,sh.40)

Şairin başqa bir qəzəlində isə ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş irişmək-çatmaq feilinin çoxmənalılığı ilə qarşılaşırıq:

Hər bir səri-mu Mənsur olub söylər ənalhəqq,

Həqqə mey içənlər irişərlər bu xəyalə. Bu beytdə “xəyalə irişmək” feili eyni qəzəlin digər beytində “külli-kəmalə irişmək” mənasında, başqa bir beytində isə “dövləti-didarinə irişmək” anlamında işlənmişdir.

*Oldu gözümdən iraq şol sənəmin surəti,
Yarəb, irişdir məni dövləti didarinə* (4,s.47).

“irishmək” feili təkcə qeyd olunan qəzəldə çoxmənalılığı ilə deyil, həm də məzmun baxımından diqqəti cəlb edir. Bu feil klassik poeziyamızda çox işlənir. C. Qəhrəmanov ir(mək), iriş(mək) feilini yetişmək, çatmaq anlamında təqdim edir.(5, s.114.)

Q.Kazimov da eyni fikirdədir.(6, səh.138).

Baş sözünün çoxmənalılığı. Müasir ədəbi dilimizdə baş ismi çoxmənalı sözlər qrupuna daxildir. Bədən üzvü hesab edilən baş sözü və bu sözə bağlı olan digər məcəzi mənəli *işin başı, sahənin başı, dəstənin başı(başçısı) və yaxud baş həkim, baş direktor* kimi təyini söz birləşmələrində biz bu çoxmənalılığı görə bilərik. Nəsimi divanında da baş sözünün həm həqiqi, həm də məcəzi mənasına rast gələ bilərik:

*Ənbərin zülfü anın kimki dolaşdı boynuna
Başı top olsun anın gər özgə cövkən istəyə*(4,s.49)

*Şol rəqibin görə idim çah içində bir kərə
Gilliyəydim başına şol səd həzəran daş yenə*(4, s.51).

Burada “baş top olsun”, “başına gillətmək” kimi ifadələrdə “baş” həqiqi anlamda, bədən üzvü kimi, aşağıdakı beytdə isə məcəzi anlamda işlənmişdir.

*Ol pəripeykər ki taci-səltənət başındadır,
Çini-Maçini müsüxxər eyləmək başındadır*(4,s.122).

Ətək sözünün çoxmənalılığı. Ətək ismi müasir ədəbi dilimizdə aşağıdakı mənələrdə işlənir:

“1.Paltarın bədən aşağı tərəfi, 2. Dağın,təpənin aşağı tərəfi, 3. Umulan şey, kömək yardımı, filankəsin ətəyindən tutmaq,yardımlı.” (7,s.100).

Nəsimi poetik dilində “ətək” sözü “eşqin ətəyi”, “yarın ətəyi”, “əğyarin ətəyi” kimi ifadələrdə məcazlaşır.

Yarın ətəyin qaçdırdın əldən,

Düşdün bu cəzayə gör nədən sən(4,s.164).

Məhəbbi-əzəl,yarı-əbəd var ikən, ey yar,

Əğyar atəgin tutmavı əğyarə yapışma(4,s.57).

Eşq atəgin tut, ey köniül, başını sal ayağına

Gör nə dərşəm sana,eşit, eşqə yapışma sərsəri(4, s.91).

Sonuncu beytin “ətək”, “baş” və “ayaq” isimləri və “sal” feili çoxmənalı olması ilə diqqəti cəlb edir.

İp sözünün çoxmənalılığı. İp sözü müasir ədəbi dilimizdə uzun liflərdən hazırlanan və bağ kimi işlədilən məmulat mənasında işlədilir. Bununla yanaşı dilimizdə “fələyin ipi”, “dünyanın ipi” kimi məcazlar da işlənməkdədir. Nəsimi şeirlərində də “ip”in məcazi anlamına rast gələ bilərik.

Gəl ey məhəbbi-ruhani ki hərdəm boynuma gəmdən,

Fəraqın,həsrətin, şövgün ipini taxaram sənsüz(4,s.59).

Bu beytdə “fəraq ipi”, “həsrət ipi”, “şövg ipi” məcazları bağlılığın qüvvətlənməsini ifadə etməklə yanaşı ip sözünün məcaziliyini də təmin edir.

İncə sözünün çoxmənalılığı. İncə sifəti müasir ədəbi dilimizdə aşağıdakı mənələrdə işlədilir: 1.Zərif,nəfis; 2. Nazik (7.s.149). Məcazi mənada isə bu sözün mehriban, mülayim, bəzən isə üstüörtülü mənaları ilə də qarşılaşırıq.

Nəsimi divanında incə sözünə həm həqiqi, həm də məcazi mənada rast gəlmək mümkündür.

Qılından belin incə gördüm təmam

Vəli incədir,incədən bu xəbər. Bu beytdə “belin incəliyi” həqiqi anlamda, “xəbərin incəliyi” isə məcazi-xəbərin üstüörtülü olması, gizliliyi mənasındadır.

Maraqlıdır ki, Nəsimi qəzəllərində “incə dərd” ifadəsi var. Bu bizə Türkiyə türkcəsində “ince hastalık” ifadəsini xatırladır. Anadolu türkləri “ince hastalık” dedikdə vərəm xəstəliyini nəzərdə tutur (8).

Beytin ümumi məzmunu da fikrimizi qüvvətləndirir. Görünür, Nəsimi “incə dərd” dedikdə məhz vərəm xəstəliyini nəzərdə tutmuş.

Şeytandır ol ki, surətinə qılmadı sücud,

Düşdü bir incə dərdə ki, hərgiz dəvası yox (4, s.89).Fikrimizcə, burada “incə” sözünün adı kimi işlənməsinə ad dəyişmə, xəstəliyin adının gizli tutulması, daha dəqiqi incə sözünün məcazi anlamda üstüörtülü mənası səbəb olmuşdur.

Uc sözünün çoxmənalılığı. “Bir şeyin kənarı” mənasında işənən uc sözü Nəsimi poeziyasında həm öz həqiqi mənasında, həm də “ucbat” sözünün kökü kimi səbəb mənasında işlənir.

Zülfün **ucu** qəsidədir kimsə irişməz **ucuna**

Fikri xəta, dili qəza, qiləvü-qala düşməsün.(4,s.173)

Bu beytdə “uc” sözünün “kənar” mənası, digər beytdə isə “səbəb” mənası ilə qarşılaşırıq:

Sənin bir tərə **zülfün ucundan,**

İki aləm ana,yarım, bəhadur.(4,sh.94)

Od sözünün çoxmənalılığı. Zöhd ilə şeytan qəçən olur mələk,

Əsl **oddur**, oda vəsl olsa gərək.

Beytin mənasından belə başa düşülür ki, şeytan-iblis oddan yaranmışdır, mələk sayılmamalıdır. Burada od həqiqi anlamdadır.

Şöylə yanar cigərimdə,ey sənəm, **eşqin odı,**

Kim yanədir şöləsindən həm qurı, həm yaşilər.(4, s.96)

Sonuncu beytdə isə “od” “eşqin odu” şəklində məcazlaşır.

Nəsimi dilini tədqiq etdikdə aydın olur ki, hazırda müasir ədəbi dilimizdə çoxmənalılığa malik olan isimlərin, sifətlərin, feillərin bir çoxu XIV yüzildə artıq ədəbi dil üçün sabitləşmiş, çoxmənalılıq kəsb etmişdir.

“Divan”da çoxmənalılıq bildirən sözləri nitq hissələri baxımından təsnif etdikdə isə görürük ki, Nəsimi şeirində ümumi isimlər çoxmənalılıq baxımından xüsusi isimlərdən üstün mövqedədir. Bu, ümumi isimlərin hələ Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşdiyi dövrdə həmcins əşyaların, hadisələrin və müərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Sifətlərin çoxmənalılığı onların ətraf ələmdə dərk edilən varlıqların əlamət, keyfiyyət və digər xüsusiyyət baxımından təyin etmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Feillərdə çoxmənalılıq onların hərəkətlə bağlılığından, kommunukativ münasibətdə olmasından doğur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.Ə.Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.”Maarif”,Bakı, 1988.
2. S. Cəfərov Müasir Azərbaycan dili leksika, ikinci hissə.”Şərq-Qərb” Bakı, 2007.
3. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi,I cild, “Elm və təhsil”, Bakı 2012
4. Nəsimi Seçilmiş əsərləri” Tərtib edən Həmid Araslı, Bakı.”Qızıl şərqi”1973
5. C.Qəhrəmanov Nəsimi divanının leksikası,”Elm”, Bakı, 1970
6. Q. Kazımov Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər,”Avropa” Bakı, 2018
7. A. Axundov Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, “Elm”, Bakı, 2005
8. İnce hastalık.www.Vikisözlük.

Key words: ambiguous word, poetic language, word

Ключевые слова: многозначность слов, поэтический язык, слов

Polysemantic words in Nasimi's poetry

Summary

The polysemantic words was especially distinguished in Nasimi's poetry. This was primarily connected to the fact, that Nasimi used the living folk language of his time in his creation. It is no coincidence that these words are more polysemantic in the living folk language. The presence of polysemantic words in living folk language allowed Nasimi inkling the main idea to the reader, at the same time protecting himself from persecution. All this could be achieved by acquainting with the Azerbaijani Turkic language, which already in XIX century, which reached the high level of the literary language, with a deep knowledge of the Turkish language. And exploring Nasimi's creation on the linguistic level testifies to this.

It was spoken about of polysemantic words in Nasimi's poetry in the article under the name "Polysemantic words in Nasimi's poetry" ,which simultaneously preserve their existence in the modern Azerbaijani literary language. Words such as "face", "eyes", "head", "lower part (mountains, clothes)", "rope", "end, tip", "fire", adjective "thin", the verb "reach", meaning "to reach " were explored .

Многозначные слова в стихах Насими

Резюме

Многозначность слов особенно выделялась в поэзии Насими. В первую очередь, это было связано с тем, что Насими использовал в своем творчестве живой национальный язык своего времени. Неслучайно в живом народном языке эти слова более многозначны. Наличие многозначных слов в живом народном языке позволило Насими донести до читателя главную мысль, в то же время обезопасив себя от преследований.

Всего этого можно было достичь путем знакомства с азербайджанским тюркским языком, который уже в XIX веке достиг высокого уровня литературного языка, при глубоком знании турецкого языка. И изучение творчества Насими на лингвистическом уровне свидетельствует об этом.

О многозначных словах говорилось в стихах Насими в статье под названием «Многозначные слова в поэзии Насими», одновременно сохраняющие свое существование в современном азербайджанском литературном языке. Такие слова, как «лицо», «глаза», «голова», «нижняя часть (горы, одежда)», «веревка», «конец, вершина», «огонь», прилагательное «тонкий», глагол «дотянуться», значение «достичь» были исследованы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova